

Джолос С. В.,
кандидат юридичних наук,
викладач циклової комісії суспільних дисциплін
Черкаського державного бізнес-коледжу,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Східноєвропейського університету економіки і менеджменту,
доцент Навчально-наукового центру організації роботи з іноземними студентами
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ФОРМУВАННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ: ВІД ЧИФДОМА ДО ДЕРЖАВИ

FORMATION OF KIEVAN RUS': FROM CHIEFDOM TO STATE

Стаття присвячена давньоруській державності. Висловлено припущення, що Аскольд був виборним князем, Дір – його сином-співправителем, що вказує на зародження монархії. З'ясовано, що Русь до зламу X – XI ст. була нестабільним чифдомом. Обґрунтовано значимість насильства у державоутворенні. Виявлено, що чифдом еволюціонує у державу завдяки реформам Володимира, у т. ч. запровадженню феодалізму та християнства.

Ключові слова: співправитель, монархія, чифдом, Володимир Великий, феодалізм, християнство, державність.

Статья посвящена древнерусской государственности. Высказано предположение, что Аскольд был избранным князем, Дир – его сыном-соправителем, что указывает на зарождение монархии. Определено, что Русь времен Владимира была нестабильным чифдомом. Обоснована значимость насилия при формировании государственности. Определено, что чифдом эволюционирует в государство благодаря реформам Владимира Великого, в т. ч. утверждению феодализма и христианства.

Ключевые слова: соправитель, монархия, чифдом, Владимир Великий, феодализм, христианство, государственность.

The article investigates the statehood of Kievan Rus'. Askold could be elected prince and Dir could be his son and co-ruler. That shows the origin of monarchy. Kievan Rus' was a chiefdom, built on violence, until the Vladimir's reforms (including adoption of feudalism and Christianity), which established the statehood.

Key words: co-ruler, monarchy, chiefdom, Vladimir the Great, feudalism, Christianity, statehood.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Історія держави і права України, безсумнівно, є надзвичайно важливою юридичною наукою, яка дає змогу побачити витоки, прослідкувати еволюцію, а, отже, і зрозуміти ество таких феноменів, як держава і право. Варто зазначити, що дослідження політико-правових інститутів крізь призму історичного процесу є так само значущою справою, як і дослідження історичних фактів, подій та явищ з точки зору юриспруденції та інших наук.

Безперечно, Київська Русь є чи не найяскравішою сторінкою історії України. Крім того, з огляду на надзвичайну часову віддаленість сьогодення від тієї епохи, варто підкреслити, що саме ті старі добрі часи містять у собі безліч загадок чи, як мінімум, вельми дискусійних питань, пролити деяке світло на які ми і намагаємося у межах цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із теми. Необхідно зауважити, що Київській Русі присвячено безліч наукових праць і джерел, як мінімум упродовж останніх дев'яти століть. У цьому контексті не можна не згадати праці таких авторів, як Нестор-Літописець, М.С. Грушевський, Б.О. Рибаків, В.М. Татищев, М.М. Тихомиров, П.П. Толочко, О.О. Шахматов. Водночас варто визнати, що Давню Русь досліджують переважно з історичної точки зору. Натомість, праць, які б спирались на інші науки – юриспруденцію, філологію тощо, – значно менше. Зазначимо, що за браком точних історичних фактів положеннями інших наук не варто нехту-

вати, зокрема під час розгадування таких загадок, як постаті Аскольда і Діра та зародження і формування давньоруської державності. Саме до заповнення цієї прогалини нам і хотілося би докласти наші зусилля.

Мета цієї статті – стимулювання наукової дискусії шляхом викладення низки фактів, висловлення припущень та міркувань, що переслідує стратегічну ціль – пролити світло на деякі події Темних віків та Середньовіччя, зокрема дати відповіді на питання: 1) ким були Аскольд і Дір? 2) як відбувалося формування Київської Русі? 3) коли й яким чином Київська Русь перетворилась із чифдомом на державу?

Виклад основного матеріалу цієї статті доречно розпочати з того, що, як відомо, сучасна історична наука має більш-менш достовірні дані про Київську Русь, лише починаючи з часів Аскольда і Діра, водночас, відсутній єдиний погляд на питання, ким, власне, вони були. З цього приводу висловлюється чимало різноманітних і вельми цікавих припущень (які, втім, не є взаємовиключними):

1. Аскольд і Дір – бояри (дружинники) князя Рюрика, які захопили Київ (після угасання династії Києвичів) і почали правити полянами [1, с. 18–20; 2, с. 51].

2. Аскольд і Дір – варязькі князі, які прийшли на Русь правити разом із Рюриком [3, с. 10].

3. Аскольд і Дір – нащадки легендарного князя Кия, останні представники місцевої київської династії, брати-правителі русів [4, с. 322–323; 5, с. 307; 6, с. 55; 7, с. 121; 8, с. 46].

4. «Аскольд» – це ім'я, а «Дір» – це титул однієї й тієї самої особи тощо [9].

Необхідно зауважити, що М.С. Грушевський вказував на брак достовірних відомостей про початок правління князів у Києві та зазначав, що імена Кия, Щека і Хорива, очевидно, виведені з назв географічних об'єктів, що робиться часто, коли відсутня можливість заповнити «білі плями» історії іншим, більш достовірним чином [2, с. 49–50]. Тож, визнання Аскольда і Діра нащадками князя Кия стане можливим не раніше того часу, коли точно буде доведено сам факт існування останнього.

Чи могли бути Аскольд і Дір братами-співправителями (чи князями полян, чи дружинниками Рюрика)? Теоретично, так. Але не можна ігнорувати думку про те, що якби Аскольд і Дір дійсно були саме братами, цілком можливо, у боротьбі за утвердження одноособової влади, їхні стосунки склалися би так само, як у Карла Великого та Карломана, або Аттіли та Бледи, тобто один із них раптово помер би чи «випадково» загинув, наприклад, під час полювання.

Б.О. Рибаків зазначав, що постать Діра не зовсім зрозуміла і відчувається, що його штучно приєднано до Аскольда [10, с. 197], – можна припустити деяку «другорядність» Діра на фоні Аскольда.

Як бачимо, щодо постатей Аскольда і Діра існує чимало припущень, які мають свої сильні і слабкі сторони. Тож, насмілимося і ми висловити нашу точку зору з цього приводу.

На нашу думку, Аскольд і Дір цілком могли бути батьком і сином – співправителями полян, ймовірно, вони походили з родоплемінної еліти цього племені.

Варто вказати, що процес формування монархії був чудово описаний французькими авторами. Видатний мислитель-просвітник XVIII ст. барон Ш.Л. де Монтеск'є вказував, що зародки монархії з'являються тоді, коли германці, що завоювали Римську імперію, розселяються на її величезній території, внаслідок чого зникає можливість проводити народні збори з метою вирішення важливих питань і з'являється потреба радитися за допомогою представників [11, с. 149]. Відомий історик Ш.Е. Пті-Дютайї зазначає, що монархія виникає внаслідок переродження виборної влади у спадкову, коли обраний знаттю і коронований церквою правитель, щоб його сім'я не втратила владу, ще за життя призначає собі співправителем свого сина, який продовжує правити після смерті батька-короля і так само згодом призначає співправителем вже свого сина тощо [12, с. 30–33]. Саме так замість влади виборних вождів утверджується (ймовірно, упродовж кількох поколінь) спадкова влада монархів.

Водночас на початку описаного вище процесу говорити про державність зарано. Існує, скоріше, протодержава – вождівство, або чифдом. Чифдом майже цілком залежить від здібностей та харизми вождя та ще не має виплеканої часом стабільності, що ґрунтується на старовинній монархічній традиції та звичці підданих на певній території коритися певній королівській династії. Тому чифдом є доволі

нестійким: якщо кілька поколінь вождів-співправителів мають видатні здібності, утверджується монархічна форма правління та утворюється держава, якщо ні – чифдом розпадається або завойовується кимось із більш спритних сусідів.

Тож, цілком імовірно, що Аскольд міг бути обраним полянами вождем, який призначив собі співправителем сина – Діра, скоріше за все, доволі юного. Саме цим можна пояснити постійне спільне вживання імен Аскольда і Діра, а також недостатність відомостей про Діра та його «другорядність» у цьому дуеті.

Враховуючи той факт, що достовірні відомості про попередників Аскольда і Діра відсутні, можна припустити, що Аскольд і Дір були першими правителями Києва, чия влада почала більш-менш помітно відокремлюватися від суспільства (можливо, завдяки співправлінню як зародку монархії), на відміну від їх попередників, згадки про яких відсутні якраз тому, що їх влада, як це властиво родоплемінному ладу, не мала політичного характеру і не відокремлювалася від суспільства [13, с. 29–30]. Тож, із цієї причини сама принципова можливість претензій попередників Аскольда і Діра на окреме місце в історії є вельми сумнівною.

Звідси випливає висновок, що у другій половині IX ст. поляни ще не знали державності, але вже мали вождівство, яке тільки почало перероджуватися у монархічну державність.

Як сказано вище, існування вождівства (чифдому) значною мірою залежить від видатних здібностей і харизми вождя, що проявляється в його здатності задовольняти інтереси тогочасної «політичної еліти» (любов бояр і дружинників до війни та особливо військової здобичі і щедрих подарунків вождя) та примушувати до покори нижчі верстви населення (обкладання даниною та придушення повстань).

Тому не дивно, що упродовж існування на Русі чифдому діяльність перших князів зводилася переважно до постійних війн із сусідами, збору данини та придушення повстань ще не до кінця підкорених племен. Це давало змогу князям виявити військові таланти, особисту хоробрість та щедрість при розподілі здобичі (тобто в буквальному розумінні «завоювати» прихильність бояр та дружинників), а також нагнати страху на різні племена та підкорити їх. Тож, фактору насильства належало чільне місце у процесі формування давньоруської державності (та й державності як такої взагалі).

Саме така політика проводилася князями Олегом (правив близько 882–912 рр.), Ігорем (правив близько 912–945 рр.) та Святославом (правив близько 964–972 рр.). (Княгиня Ольга, що правила близько 945–964 рр., що цілком природно, була менш войовничою, якщо не брати до уваги епізод із помстою древлянам близько 945 р.) Водночас завдяки видатним особистим якостям перших князів, існування чифдому виявилось можливим і без фактичної можливості призначення співправителем сина: за загальновідомою версією, Олег був лише регентом (після

смерті Рюрика), а не батьком Ігоря, син якого, Святослав, був надто маленьким для співправительства на момент смерті батька (хоча й розпочав помсту древлянам у 945 р. шляхом символічного кидання спису у бік ворога на початку битви [14, с. 46]).

Скептики, можливо, спробують сказати, що почергове правління князів династії Рюриковичів вказує на існування монархічної традиції (а не чифдому) вже у другій половині IX ст. Однак ми на це відповімо, що, ймовірно, тогочасні східні слов'яни все ще залишалися доволі розрізненими племенами з родоплеменним ладом, а активність перших князів була спрямована переважно назовні, тож після сплати помірної данини селяни практично не відчували жодної державної влади (і тиску) з боку князів Києва. Якщо князь був видатним полководцем (Олег, Святослав), головним джерелом щедрих подарунків боярам і дружинникам була військова здобич, тобто обсяг данини з підкорених племен був помірним і не викликав опору селян, які не відчували тиску та продовжували жити по-старому, практично в умовах родоплеменного ладу. Натомість, якщо полководські таланти князя залишали бажати кращого (Ігор), нестача військових трофеїв компенсувалася збільшенням данини, що обурювало окремі племена, на кшталт древлян, та провокувало їхній збройний опір.

Усе це, загалом, свідчить, що у другій половині IX – другій половині X ст. Київська Русь була скоріше не державою, а чифдомом (вождівством), тобто певним об'єднанням племен на певній території під владою одного правителя, яке, водночас, було доволі нестабільним і значною мірою залежало від харизми, військових та управлінських здібностей вождя.

Варто зазначити, що формування держави Київська Русь відбувалося т. зв. «германським шляхом», коли на зміну родоплеменному ладу зразу прийшов феодалізм, минаючи таку стадію, як рабовласництво [15, с. 31–32].

Водночас із метою тримати у покорі населення завойованих територій германці ставили своїх намісників, які перетворювалися на князів, що сприяло прискоренню розпаду первісного ладу у германців та утворенню ранньофеодальної держави [16, с. 18].

Тож, про створення саме держави, а не чифдому, можна говорити лише з часів утвердження на Русі феодалізму, що відбулося тільки за Володимира Великого, з постаттю якого, очевидно, пов'язана докорінна зміна існуючого стану справ та формування державності Київської Русі. Зауважимо, що політичний розвиток Київської Русі відбувався у межах загальноєвропейського контексту, адже приблизно у той самий час в європейських країнах так само мав місце процес переходу від чифдому до держави.

Як відомо, Володимир Великий хрестив Русь, упорядкував збір данини (фактично, замінив грабін на оподаткування), сприяв створенню нового зводу норм звичаєвого права – «Уставу земляного», – запровадив феодалізм, тобто почав роздавати землю за військову службу, що дало змогу замінити місцеву еліту окремих племен на княжих васалів (синів, посадників та відданих бояр) та ін. [17, с. 52–53].

Варто підкреслити, що забезпечення стабільного управління на своїй території, увага князя до внутрішніх функцій держави, суттєве зменшення опору провінцій столиці, об'єднання племен за допомогою єдиної монотеїстичної релігії, формування чіткої вертикалі управління і соціальної ієрархії, оформлення територіальної організації та наповнення скарбниці більшою мірою за рахунок податків, а не військової здобичі, вказує на те, що з кінця X ст. Київська Русь могла являти собою справжню державу.

Варто вказати, що від чифдому часів Аскольда і Діра (близько 860–882 рр.) до формування держави Київська Русь (кінець X – початок XI ст.) минуло майже півтора століття та змінилося 4–5 поколінь князів (Рюрик/Олег – Ігор/Ольга – Святослав – Володимир), більшість з яких були видатними правителями та полководцями, що дало змогу чифдому не занепасти, а розвинути у державу – Київську Русь.

Водночас якщо першими князями підтримка дружинників «купувалася» переважно за рахунок військової здобичі, то з часів Володимира Великого ця підтримка стала значною мірою фінансуватися за рахунок податків (данини) та роздавання земель в управління, тобто організація влади трансформувалася з харизматичної і родоплеменної у територіально-політичну.

Таким чином, тільки наприкінці X – на початку XI ст. Київська Русь набуває усіх ключових ознак державності: народ, територія, влада, право, стабільність, єдність, системність управління, податкова система, армія, звичка народу коритися правлячій династії тощо.

Отже, у результаті проведеного дослідження, ми дійшли таких основних висновків:

1. Історія держави і права Київської Русі має безліч «білих» плям і таїть у собі безліч загадок, прояснення яких потребує застосування знань якнайширшого кола наук – від традиційних історії та археології до теорії держави і права та літератури.

2. Вельми ймовірно, що Аскольд був одним із перших князів, обраних полянами, який призначив собі співправителем свого сина – Діра, що можна вважати першим кроком на шляху до формування монархічного правління, а отже, і державності.

3. Русь за часів Аскольда і Діра, Олега, Ігоря, Ольги, Святослава, ймовірно, ще не знала державності у сучасному політико-правовому розумінні цього слова: в ті часи вона являла собою чифдом (вождівство), тобто певне не надто стабільне об'єднання племен у межах певної території під владою одного правителя, яке трималася переважно на його харизмі та видатних особистих військових та управлінських якостях.

4. Видатна роль у процесі трансформації чифдому у державу Київська Русь належала фактору зовнішнього і внутрішнього насильства: постійні походи та війни із сусідами давали змогу першим князям не тільки «збирати землі», але й демонструвати свої полководські здібності, захоплювати здобич, роздавати її дружинникам, а також навіювати страх на

селян, що змушувало їх краще сплачувати данину та відробляти повинності.

5. Процес трансформації чифдому у державу Київська Русь проходить у межах загальноєвропейського контексту і розтягнувся на кілька століть, відбувався т.зв. «германським шляхом» (тобто від родоплемінного ладу зразу до феодального, минаючи рабовласництво) і призвів до появи державності лише за часів Володимира Великого, на межі X – XI ст.

6. Київська Русь припиняє бути чифдомом і стає державою тільки в епоху Володимира Великого, котрий запровадив християнство, «Устав земляний» та феодалізм, чим поклав край сепаратизму окремих племен, забезпечив стабільне управління,

об'єднав суспільство, утворив чітку систему управління (реально підпорядковану князю), сформував податкову систему та зародки права, трансформував організацію влади з родоплемінної та харизматичної у територіально-політичну.

7. Завдяки діяльності Володимира Великого Київська Русь набула основних атрибутів та ознак держави: народ, територія, влада, право, стабільність, єдність, системність управління, податкова система, армія, звичка народу коритися правлячій династії тощо.

Перспективним напрямком розробки цієї проблематики варто вважати подальше дослідження феномену Київської Русі з якнайширшим залученням знань різноманітних наук, дотичних до історії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Повесть временных лет (по Лаврентьевской летописи 1377 г.): в 2 ч. / Под ред. чл.-корр. АН СССР В. Адриановой-Перетц. – Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1950. – Ч. 1. – 406 с.
2. Грушевський М. Ілюстрована історія України: Репринтне відтворення видання 1913 р. / За ред. Ю. Мезенко. – К.: Золоті ворота – ДТК УРСР – Радуга, 1990. – 524 с.
3. Псковские летописи / Полное собрание русских летописей: в 43 т.– М.: ЯРК, 2000. – Т.5. – Вып.2. Псковские летописи. – 368 с.
4. Шахматов А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах: [С прил. 2 вариантов текста Начала земли Русисте] / А. Шахматов. – Санкт-Петербург: Тип. М. Александрова, 1908. – 687 с.
5. Рыбаков Б. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. / Б. Рыбаков. – М.: Наука, 1982. – 592 с.
6. Тихомиров М. Русское летописание / М. Тихомиров. – М.: Наука, 1979. – 556 с.
7. Ioannis Dlugossii. Annales seu cronicae incliti regni Poloniae. Liber 1–2. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1964. – 466 s.
8. Толочко П. Київська Русь / П. Толочко. – К.: Абрис, 1996. – 360 с.
9. Аскольд [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org/wiki/Аскольд> . – Аскольд.
10. Рыбаков Б. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. Происхождение Руси и становление ее государственности / Б. Рыбаков. – М.: Академический Проект, 2013. – 623 с.
11. Монтескье Ш. О духе законов / Ш. Монтескье. – М.: Мысль, 1999. – 672 с.
12. Пти-Дютайи Ш. Феодальная монархи во Франции и в Англии X –XIII вв. / перевод с фран. С. Моравского; Ш. Пти-Дютайи. – Санкт-Петербург: Издательская группа «Евразия», 2001. – 448 с.
13. Крестовська Н., Матвеева Л. Теорія держави і права: Елементарний курс / Н. Крестовська, Л. Матвеева. – Вид. 2-е. – Харків: Одісей, 2008. – 432 с.
14. Татищев В. История Российская // Татищев В. Собрание сочинений: в 8 т. / В. Татищев. – М.-Л.: Наука, 1962–1979. – Т. II. – 352 с.
15. Скакун О. Теорія держави і права: Підручник / О. Скакун. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.
16. Правознавство: Підручник / [А. Берлач, Д.О. Карпенко, В. Ковальський, А. Колодій, А. Олійник, О. Підпригора]; За ред. В. Копейчикова, А. Колодія. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 752 с.
17. Бойко О. Історія України: Посібник / О. Бойко. – Вид. 2-ге, доповнене. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 656 с.